

Notities over Willem Elsschot

Simon Carmiggelt

bron

S. Carmiggelt, *Notities over Willem Elsschot*. Peter Loeb, Amsterdam 1975

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/carm002noti01_01/colofon.htm

© 2006 dbnl / erven Simon Carmiggelt

‘SCHRIJVEN IS VERDOMD MOEILIJK’
WILLEM ELSSCHOT

De eerste ontmoeting

De bedoelingen van dit boekje worden duidelijk begrensd door de titel. Het wil materiaal bijeenbrengen dat ik voor een deel al publiceerde in kranten en boeken en voor een ander deel ontleende aan hetgeen ik in aantekeningen vastlegde over mijn relatie met Willem Elsschot en zijn werk.

Ik streef dus alleen naar het in één boekje verduurzamen van door mij verzamelde feiten die de - gelukkig zo talrijk geworden - minnaars van Elsschots oeuvre net zo zouden kunnen interesseren als ze mij interesseren. Een analyse van dit oeuvre zal ik niet trachten te geven. Die moet een ander maar schrijven.

De hierbovenstaande regels hebben de omzichtige toon van een inleiding. Maar soms kan een inleiding zinvol zijn. Ik zal u daarvan een in dit geval zeer ter zake dienend voorbeeld geven.

Met het regelmatig publiceren van vaak op verhaaltjes gelijkende korte stukken ben ik begonnen in mijn geboortestad Den Haag. Ik was daar sinds mijn achttiende verbonden aan het dagblad 'Vooruit', een kopblad van 'Het Volk'. (Nu 'Het Vrije Volk'). Aanvankelijk deed ik er het gewone verslaggeverswerk. Moorden, branden, vergaderingen, rechtbank. Het voor de Haagse editie bestemde 'cursiefje' werd geschreven door mijn veel oudere collega Hessel Jongsma. Toen hij in 1936 de krant verliet, kreeg ik de opdracht zijn taak over te nemen. Ik noemde mijn rubriek 'Kleinigheden'.

De schrijver die mij sinds mijn schooljaren het meest had beïnvloed, was Herman Heijermans. Ik kocht zijn

oude bundels korte stukken (de Falklandjes) regelmatig op de Haagse boekenmarkt die - erg geriefelijk - elke dag werd gehouden op de Prinsegracht, waar ook het redactiebureau van 'Vooruit' gevestigd was.

Op die boekenmarkt ontdekte ik het werk van Willem Elsschot die, als 'beïnvloeder', Herman Heijermans zou wegvagen. Op een middag vond ik er een boekje dat *Een ontgoocheling* heette. De naam van de auteur zei me niets. Maar ik nam het in mijn handen omdat er een uitvoerige inleiding in stond van een man, die - net als Du Perron en Ter Braak - wél tot mijn helden van toen behoorde: Jan Greshoff.

Ik begon, staande bij het kraampje, te lezen. Op de derde bladzij haalde Greshoff het gedicht *Het huwelijk* aan. Het maakte een verpletterende indruk op mij. Ik kocht het boek (vijf en twintig cent), las het diezelfde avond en stelde vast: 'Dit is volmaakt schrijven.'

Daarna verschaftte ik mij alles wat ik van Elsschot te pakken kon krijgen. Ik had mijn literaire vader gevonden. En ik begon hem - jong als ik was - ijverig te imiteren, zoals ik in de schoolkrant met Herman Heijermans had gedaan. Het heeft lang geduurd eer ik me van dit nieuwe epigonisme wist te bevrijden. Vele jaren later schreef W. F. Hermans:

'Elsschots werk werd, zijns ondanks, de onuitputtelijke inspirator voor literaire grootindustriëlen à la S. Carmiggelt.'

Onwaar was dit verwijt niet, vooral wat mijn eerste stukjes betrof. Mijn ontmoeting met het werk van een

zo superieure stilist heeft daarop sporen nagelaten. Ik schaam me daar niet voor. Alleen genieën zijn, van begin af aan, oorspronkelijk. En ik ben geen genie - dit voor de zonderling die om deze informatie verlegen zat.

Na de oorlog verscheen mijn boekje 'Honderd dwaasheden' - een uitgebreide herdruk van mijn eersteling uit 1940. Het had succes bij het publiek en werd welwillend beoordeeld door recensenten. Dat vond ik natuurlijk prettig, maar eigenlijk was ik het meest nieuwsgierig naar de mening van Willem Elsschot, die immers voor mijn schrijverij zoveel betekende. Maar ik dorst het hem niet te zenden, omdat bewondering en schroom hand in hand plegen te gaan. Een goede vriend van mij woonde in Amsterdam, maar werkte in Antwerpen. Toen ik hem eens deelgenoot maakte van mijn verlangen nam hij op zich, als bemiddelaar, een bezoek bij Willem Elsschot te organiseren.

Die eerste persoonlijke kennismaking - in maart 1948 - herinner ik mij nog zeer levendig. We belden des ochtends op het afgesproken tijdstip aan bij het huis in de Lemméstraat, vlak bij de Van Schoonbekerstraat, die mij bekend voorkwam omdat Van Schoonbeke de naam is die Elsschot gaf aan een figuur in *Kaas*. De vrouw die ons opendeed leidde ons naar een voorkamer waar we plaats namen op de tegen de muur geschoven stoelen die ze ons aanwees.

Na een poosje kwam Willem Elsschot het vertrek binnen. Hij was kleiner van gestalte dan ik - overigens zonder de geringste reden - had verwacht. Na de be-

groeting gaf ik hem het boekje. Hij beloofde het te zullen lezen en beoordelen. Daarop ging hij zitten op een der tegen de andere muur geschoven stoelen. Er was dus een aanzienlijke afstand tussen ons, die elke intimiteit aan het samenzijn ontnam. Bovendien had ik de indruk dat hij onze visite bij nader inzien betreurde. Maar we waren er nu eenmaal.

Ik begon dus dapper een gesprek en vroeg waarom *Een ontgoocheling* niet was herdrukt. Met de gelaatsuitdrukking van iemand die voor het eerst met een kwestie wordt geconfronteerd antwoordde hij:

‘Ja, dat kunt u eigenlijk beter aan de uitgever vragen, want die doet dat, ziet u?’

En na een korte pauze:

‘Misschien is het boekje niet in de smaak gevallen.’

Hij glimlachte daarbij met lichte zelfspot. Ik vroeg hem of we hem ophielden en hij zei dat het niet het geval was, al had hij nog wat werk te doen. Hij doelde daarmee op zijn bemoeienissen met de reclame en voegde er op een toon vol afkeer aan toe:

‘Ik houd niet van dat werk, meneer. Daarom heb ik *Kaas* geschreven. Het gaat eigenlijk over mijn publiciteitsbranche, maar ik heb er een kaaszaak van gemaakt, daar het nog weezinwekkender is. Je gaat er naar ruiken...’

Enige novellen van hem waren toen al in het Duits en in het Tsjechisch verschenen, maar hij verklaarde, toen het gesprek daarop kwam, niet te geloven in de vertaalbaarheid van zijn werk.

‘Voor zover ik het zelf lezen kan, vind ik het slecht. De stijl verdwijnt, het verhaaltje blijft over en dat is te weinig. Ik heb zelf *Lijmen* in het Frans vertaald. Opnieuw geschreven dus, met andere beelden. Ik wilde het in Parijs doen uitgeven, omdat een Frans werk dat in België verschijnt voor de rest van de Franse wereld niet bestaat. Maar de uitgever schreef me dat hij het slechts zou doen, als ik het omwerkte - ik weet niet precies wat die man wilde...’

Hij keek mij hoofdschuddend aan.

‘Ik heb er natuurlijk geen letter in veranderd,’ zei hij.

Daarop viel er weer een lange stilte. Ik vond het hoog tijd worden hem van ons gezelschap te verlossen en stond op. Ook Elsschot verrees. Bij de deur van de kamer gekomen zei hij echter opeens, bijna verlegen:

‘Ik heb onlangs nog een vers geschreven. Wilt u het horen?’

‘Graag,’ antwoordde ik.

Terwijl we daar vreemd bij de deur tegenover elkaar stonden reciteerde hij zijn vers over de in 1945 wegens collaboratie terechtgestelde Vlaamse nationalist August Borms. Hij deed het simpel, met een zachte, telkens door ontroering verstikte stem. Toen hij de laatste regels had uitgesproken keek hij me aan met de ogen vol tranen. Hij zei:

‘Men heeft mij verzekerd dat ik, als ik dit vers publiceer, in Nederland onmogelijk zal zijn. Wat is uw oordeel?’

‘Het is een mooi vers,’ antwoordde ik. ‘U moet het dus publiceren.’

Even later liep ik weer buiten met het vreemde gevoel dat hij de rollen had omgedraaid.

Een mild oordeel

Wel degelijk kreeg ik van Willem Elsschot een brief, gedateerd 16 juni 1948 en getikt op papier met het briefhoofd:

‘A. de Ridder. Licenciaat van den Hoogeren Graad in Handels- en Consulaire Wetenschappen. Publiciteit. Uitgever’. Hier volgt de tekst:

‘Waarde heer en vriend, Ik heb alle honderd dwaasheden in mij opgenomen. Zij hebben mij ten zeerste geboeid. Geen enkele is flauw. Naar mijn smaak zijn de mooiste: Reclashing, De Magistraat, Het Konijn, De Straat, Kleine Tragedie, Hart en Nieren. De allermooiste vind ik De Straat en Hart en Nieren. Uit De Straat stijgt, als een najaarsnevel, een boeiende nostalgie op die zéér in mijn smaak valt. Hart en Nieren is een kleine tragedie. André is bijzonder goed geschilderd. Hij is een internationaal type. Hij lééft.

De meeste van de andere schetsen zijn bijna even goed als de enkele die ik speciaal geciteerd heb: Duikmans, Gewichten, De Blasiusstraat enz. enz.

Dat de verhaaltjes zo kort zijn heeft ook zijn goede kant, namelijk dat juist dááardoor die honderd dwergen een aaneengesloten leger vormen zodat ik de indruk krijg één enkel groot verhaal gelezen te hebben dat een zeer goede indruk geeft van uw persoonlijkheid.

U beschikt over een grote woordenschat want er komen talrijke woorden in voor die ik niet ken maar die ik opgezocht heb. Enkele staan niet in het woordenboek en zijn, vermoed ik, typisch Amsterdams. Zij passen goed in het kader.

Uw 100 dwaasheden geven mij de indruk dat u een dubbele persoonlijkheid hebt: de mens en de schrijver. De laatste jaagt de eerste in allerlei onmogelijke situaties en staat er bij om toe te kijken hoe hij zich telkens gedragen zal. Hoe meer de mens sukkelt en spartelt, hoe beter de schrijver schrijft.

Ik twijfel er aan of u aan het bovenstaande iets hebben zult. *Ik heb van uw boek zeer genoten. Uw toegenegen, A. de Ridder (W. E.)*

Om aan te tonen dat ik uw stijl goed begrepen heb citeer ik enkele allerleukste en treffende woorden. Pag. 14: *inderdaad* wat groter dan de man. Pag. 16: Ga dus *weer* zitten. Pag. 21: *scheerdommel*. Pag. 23: *Schroom. Gedaan en nagelaten*. Pag. 26: *Waarom* iemand laten lopen enz. Pag. 38: een zaak *met spiegels*. Pag. 81: *hij sprong zeker graag*. Pag. 94: *toen de gapingen benauwend werden*. Pag. 102: *wat ik trouwens reeds vermoed had*. En zo zijn er in het boekje honderden.

Een laatste woord: u moet u hoeden voor een overmatig gebruik van het woord *Sik* en vooral voor de afschuwelijke uitdrukking: *hij realiseerde zich.*

Ik heb dit briefje in zijn geheel aangehaald omdat het typerend is voor de milde en gedocumenteerde manier waarop hij reageerde. Ook uit brieven over later verschenen boeken van mijn hand bleek uit de vele citaten dat hij ze grondig had gelezen en was zijn oordeel erg vriendelijk. Een Vlaamse auteur noemde hem eens 'een

groot schrijver maar een pover criticus.’ Voor mij waren zijn meningen echter zeer aanmoedigend. Ik vond het vooral belangrijk te weten naar welke verhalen zijn voorkeur uitging. Op 22 juli 1959 kwam hij nog eens terug op de bundel ‘Honderd dwaasheden’, die toen was opgenomen in de ‘Carmiggelt Omnibus’. Hij schreef dat hij een tochtje van een uur met dit voertuig had gemaakt en vervolgde:

‘Na “Gezellig uit” en “Kwalen” bleef hij staan bij de halte “De straat”. En nog voor de conducteur een woord gezegd had wist ik dat ik deze buurt al jaren kende. Ik herinner mij u lang geleden geschreven te hebben dat jij in die straat werkelijk geboren bent, met andere woorden dat die heerlijke straat geen fantasie is maar het centrum van uw kinderleven. En als ik mij niet vergis hebt u mij teruggeschreven dat ik goed geraden, of, beter gezegd, aangevoeld had. En dat is ook nu nog voor mij een bron van vreugde. Of heb ik dat jaren geleden slechts gedroomd?’

Omdat ‘De straat’ zijn uitverkoren verhaaltje bleef neem ik het hier even over uit de al lange tijd niet herdrukte bundel. Het werd geschreven in 1938.

De straat

Vanmiddag ben ik weer eens - doodtoevallig - in de straat geweest, waar ik als kind heb gewoond en gespeeld. 't Is er veranderd: het oude stadsdeel, waarin mijn straat ligt, sterft langzaam maar zeker uit. Er werd

een verkeersweg dwars doorheen geboord en daarover snellen de auto's en de fietsers, in grote haast. De mensen vergeten mijn straat en de kromme steegjes, die er op uitkomen; dáárom hebben de winkeliertjes, die er vroeger aardig boerden, zoveel zorgen.

Zo'n weerzien na jaren heeft een merkwaardige bekoring. In je herinnering was de straat breder en reikten de huizen hoger. Eigenlijk is het maar een armzalige boel, dat kun je nu moeilijk ontkennen.

Op nummer 15 woont de notaris en daar vlak tegenover had vroeger de visboer zijn winkel. Het is niet uit gebrek aan gevoel voor verhoudingen, dat ik die twee in één adem noem, want ze hebben wel degelijk iets met elkaar uitstaande. De notaris was namelijk voorzitter van de straatvereniging, die éénmaal per jaar een bewijs van leven gaf, door een winkelweek te organiseren. Dan werden alle huizen versierd met armetierige vlaggetjes - alle huizen, behalve dat van de visboer, die in een vergadering te kennen had gegeven, het bestuur te beschouwen als een groepering van profiteurs, die de contributiën als 'een zuipcentje' gebruikten. Deze uitspraak maakte hem tot een paria. Hij werd niet langer als bewoner van onze straat beschouwd en zijn pui bleef van vlaggetjes verschoond, terwijl zijn uitstalling met sprotjes, zoetzuur en haring niet mededong naar de fraaie prijzen, welke met de etalagewedstrijd te winnen waren.

De visboer woont allang niet meer in mijn straat, want zijn huis is opgeslokt door de fabriek. Toen ik nog klein was, gold de fabriek reeds als een soort goud-legende.

Je kon er je huis aan verkopen, want ze hadden grond nodig voor uitbreiding. Rustig stelde je eisen, je kreeg wat je vroeg, ze moesten je tóch hebben! Zo luidde het praatje. De visboer heeft zijn slag geslagen - zijn huis werd afgebroken en op de plaats waar hij vroeger, dwars en kwaaddenkend, zijn scholletjes verkocht, staat nu een nieuwe, massieve hoek van de fabriek.

Ons huis is er nog altijd. Ik heb er lang voorgestaan en nieuwsgierig naar boven gekeken, tot een vreemde vent, bezig zijn brood te kauwen, een gordijntje opzij schoof en met een karakteristieke hoofdschok informeerde of ik soms wat most.

Dan loop je natuurlijk door en passeert de lederwinkel van L. Holders op nummer 35 en die van J. Holders op 29. Daar zit een familietragedie, een soort religieuze worsteling aan vast. De katholieke weduwnaar van nummer 35 huwde met een niet-katholieke vrouw en toen richtte broeder J. Holders, uit woede over deze ketterij, een zaak op in perceel nummer 29, teneinde zijn familielid dood te concurreren. Het is hem niet gelukt en ze zitten er nog altijd allebei en verdienen waarschijnlijk geen van tweeën wat.

Op nummer 70 is de papierwinkel en op de deur van het bovenhuis lees ik de naam, die ook de ruit van de wijnzaak op 115 siert. U zegt dat niets, mij veel, want ik weet nu, dat het huwelijk tussen de zoon van de wijndetaillist en de dochter van de papierman tóch nog is doorgedaan. Indertijd, toen ik hoepelde in die buurt, had het er niet veel van, dat een echtverbintenis tussen

deze verloofden ooit een feit zou worden, want meestal hadden ze ruzie. Dan wierp zij de geschenken, welke hij in de loop der tijden had aangesleept, uit het venster, terwijl hij, scheldend op de stoep, al dat fraais bijeenzamelde om de hele collectie in een rieten mandje terug te brengen, zodra het weer goed was...

Dat zijn zo de histories van een oude straat. Mijn vriendje Jan, in wiens gezelschap ik vroeger vaak bij de melkboer ging vragen of Pietje buiten mocht, omdat wij er lust in hadden hem te mishandelen - mijn vriendje Jan staat, uitgegroeid tot een pafbleke man, achter de toonbank van de fruitwinkel zijns vaders. Ik koop een reep chocolade bij hem en zeg: 'Weet je nog hoe we, als je ouders uit waren, moesten oppassen dat je zuster niet ging dansen in de stad? We lieten ons dan omkopen door haar jongen en dan ging ze toch...'

Jan knikt verlegen.

'Ja', zegt hij, 'zoiets was het wel, geloof ik. Nog iets anders van uw... van je dienst?'

Ach - Jan is veranderd, de straat is veranderd, we leven snel...

Tot zover het stukje 'De straat'. Ik heb Elsschot gezegd dat het inderdaad een herinnering aan een stuk werkelijkheid was en hem bij die gelegenheid tevens toestemming gevraagd zijn dwergen-vergelijking uit zijn eerste brief in een titel te gebruiken. Hij vond het goed. Het werd de veel later verschenen bloemlezing 'Een stoet van dwergen.'

Willem Elsschot behoorde allerminst tot de auteurs die aan hun brieven dezelfde zorg besteden als aan hun gepubliceerde werk. Ik geloof dat corresponderen en boeken schrijven voor hem strikt gescheiden bezigheden waren. Aan zijn literaire arbeid schaaftde hij eindeloos. Ik heb een eerste opzet onder ogen gehad van zijn beroemde gedicht *Het huwelijk*. De regel ‘toen wendde hij zich af en vrat zich op van spijt’ luidde aanvankelijk ‘toen werd hij vals van aard en vrat zich op van spijt.’ In plaats van ‘de nevel van de tijd’ stond er ‘de regen van de tijd.’ En de zin ‘en ook weemoedigheid, die niemand kan verklaren’ luidde nog ‘en ook weekhartigheid, die niemand kan verklaren.’

Ook aan het proza werd lang gedokterd. Bondigheid was een van Elsschots grote krachten. Een voortreffelijk voorbeeld van zijn vermogen ‘met de deur in huis vallen’ levert de aanhef van *Een ontgoocheling*. Die luidt zo:

‘De Keizer was sigarenfabrikant. Veel geld verdiende hij niet want hij werkte slechts met enkele mensen, had te weinig kapitaal en maakte geen reclame, zodat hij niet vooruit kwam in de wereld.’

Maar wat stond er in het met de hand geschreven manuscript dat aan het definitieve, getypte voorafging? Ik heb het eens gezien. Daarin begon *Een ontgoocheling* zó:

‘De Keizer was sigarenfabrikant en zijn vrouw madame De Keizer zorgde voor het huishouden. Vroeger, toen ze nog niet getrouwd waren, was madame modiste

geweest en De Keizer zelf was toen een eenvoudig werkman op een sigarenfabriek. Maar kort voor hun huwelijk was hij voor eigen rekening gaan werken en madame De Keizer had het modisten toen maar opgegeven. Ze hadden trouwens twee kinderen die de moeder geheel in beslag namen. Veel geld verdiende De Keizer niet, want hij werkte slechts met enkele mensen, had te weinig kapitaal en maakte geen reclame, zodat hij niet vooruit kwam in de wereld.'

U ziet wat het strenge rode potlood hier heeft bereikt.

De corresponderende Willem Elsschot schreef meer voor de vuist weg zonder zich om de vorm al te zeer te bekommeren. Ik bezit een brief in handschrift die hij richtte aan een gedetineerde in de Haarlemse strafgevangenis. Er staat in:

'En nu zal ik u maar gauw zeggen dat uw brief mij diep getroffen heeft. Ik had nooit kunnen denken dat iemand in uw omstandigheden de moed zou hebben zijn hart te luchten in het oor van een onbekende. Ik dank u dan ook van ganser harte voor uw schrijven dat mij meer waard is dan honderd brieven van lezers op vrije voeten. Sta mij toe de hoop uit te drukken dat uw verblijf in Haarlem spoedig tot het verleden zal behoren en dat alsdan voor u een nieuwe dageraad zal opgaan. Met hartelijke groeten, uw toegenegen A. de Ridder (alias Willem Elsschot).'

Ook hier weer - vriendelijkheid.

Aan het begin van 1957 schonk Jan Greshoff, die in Kaapstad woonde, mij een brief die hij zojuist van Willem Elsschot had ontvangen. Hij schreef er in de marge bij:

‘U hebt er langer plezier van dan ik, die al met een been in het graf sta. U kunt 'm in het exemplaar van *Lijmen* leggen.’

Het laatste zinnetje was een toespeling op een tweede geschenk. Greshoff had mij namelijk het in 1932 bij de W.B. verschenen exemplaar van *Lijmen* gezonden dat hij van de auteur kreeg en dat voorzien was van deze, met grote, zorgvuldige letters geschreven opdracht:

‘Aan Jan Greshoff, wiens kritiek over mijn werk mij den indruk gaf dat de schrijver mijn stijl even volkomen begrepen heeft als ik mezelf begrijp. De dankbare auteur A. de Ridder (W. Elsschot).’

In zijn sierlijk miniatuurhandschrift had Greshoff er onder geschreven:

‘Voor de Bibliotheek van mijn Broeder in den Heere Elsschot S. Carmiggelt. Wat begrijpt men ooit van zichzelf? Jan Greshoff, Kaapstad 7 januari 1957.’

In dit dus wel zeer bijzondere exemplaar mocht ik de brief leggen. Het was déze brief:

‘Waarde Vriend, Uw brief heeft mij deugd gedaan. Ik wens jou en heel je gezin, inclusief de aangetrouwde kinderen, niets anders dan gezondheid en voorspoed in 1957 en alle volgende jaren, want ik begrijp niet waarom men zijn wensen steeds beperkt tot één jaar. 't Is net alsof de wenser denkt: ‘Ik zal die kerel eens

één jaar in de gaten houden en dan verder zien...?’

Ik vernam voor enkele maanden dat je verleden jaar of twee jaar terug, in Holland geresideerd hebt. Het spijt mij werkelijk dat je de tijd niet gehad hebt om eens tot in België af te zakken. Maar grote drukte is natuurlijk een excuus.

Ik geef je gaarne een optie van een jaar, maar wens eerst de voorwaarden te kennen indien men slagen zou, o.a. het percentage van mijn honorarium, hoe en wanneer dat betaald zou worden, welke garantie ik krijg wat de oplage betreft, d.w.z. hoe ik de oplage controleren kan en of de door mij uit te geven concessie ook de Verenigde Staten van N.A. insluit van waaruit ik reeds een paar maal aangeschreven werd. Een spoedig antwoord is dus wenselijk.

Ja, Jan. Où sont les neiges d'antan? Mais où est le preux Charlemaine ? Maar je kent het oude lied:

*Schön ist die Jugend
in frohen Zeiten.
Schön is die Jugend
sie kommt nicht mehr.*

*Bald wirst du müde
durch's Leben schreiten.
Und dir wird einsam sein,
im Herzen leer.*

Met hartelijke groeten, je toegenegen Fons.

P.S. In april verschijnt mijn volledig werk bij Van Kampen in één band, blijkbaar omdat ik 7 mei 75 word.'

De lezing

Het P.S. van de brief aan Greshoff sloeg op de Elsschot-omnibus die in 1957 verscheen. Uitgever Van Kampen had aan de auteur gevraagd of hij, bij het uitkomen van dit verzameld werk in Nederland een reeks lezingen wilde houden. Elsschot antwoordde dat hij, ten eerste, alleen bereid was 'een half uurtje voor te lezen' en dat hij, ten tweede, geen enkele keer in Nederland wilde logeren doch na afloop naar Antwerpen moest worden teruggebracht. Zo kwam het dat Van Kampen mij verzocht op die avonden, voor de pauze, een lezing te houden over het verzameld werk. Aangezien Elsschot dit ondersteunde besloot ik het te doen, ofschoon Greshoff mij in een brief de weinig bemoedigende voorspelling verstrekke dat 'Fons op die avonden niet verschijnen zal.' Dit bleek echter te zwartgallig. Hij is alle keren keurig komen opdagen.

De eerste lezing was in de grote zaal van de Rotterdamse Bijenkorf. Er ging een maaltijd aan vooraf. Elsschot had zijn vrouw en zijn zoon Walter meegebracht. Voor we begonnen te eten verzocht onze gastheer een ogenblik stilte, een nu waarschijnlijk allang uitgestorven beleefdheid jegens aanzittenden die Gods zegen over de spijzen willen afsmeken. Niemand bleek daaraan behoefte te hebben - ook de gastheer zelf niet - zodat we elkaar meer dan een minuut zwijgend zaten aan te kijken. De blik van Elsschot weet ik nog precies. Zijn gezicht bleef keurig in de plooi maar zijn ogen lachten.

De enorme zaal bleek uitverkocht, een heugelijk feit,

dat echter op het laatste moment moeilijkheden opleverde omdat - onvoorzien - Elsschots kleinkinderen en hun aanhang kwamen opdagen. Hij had er onnoemelijk veel zodat het nogal wat improvisatietalent vereiste ze allemaal te plaatsen. Elsschot zag het gebeuren. Hij zat rustig naast zijn vrouw en in zijn ogen was weer die licht spottende uitdrukking. Pas na afloop van mijn lezing, toen de pauze aanbrak, was hij volstrekt ernstig toen hij tegen mij zei:

‘Dat was zeer goed, hoor.’

Ik kreeg de indruk dat hij het meende. In de lezing, die natuurlijk ondubbelzinnig van mijn bewondering getuigde, had ik veel materiaal verwerkt dat zelfs voor verstokte Elsschottianen nieuw was. Het Letterkundig Museum in Den Haag bewaarde namelijk een groot aantal brieven, die hij aan Greshoff schreef. Toen ik daaruit wilde putten stuitte ik op een moeilijkheid. Beide auteurs waren nog in leven. Daarom mocht het niet zonder hun toestemming. Greshoff reageerde, toen ik het hem vroeg, in dit briefje:

‘Een storm in een glas water over brieven van Elsschot aan mij? Wat mij betreft hebt u mijn zegen. Men mag alles van, over, tegen, voor, in verband met mij publiceren - behalve mededelingen over grove malversaties mijnerzijds. Ik kan niet tegelijk aan de weg en achter slot en grendel timmeren. Nederland is bezaaid met: bezwaren, lange tenen, spitsvondigheden, sjagrijn, achterdocht, naijver, eigengereidheid etc. (naar believen aan te vullen). Als Elsschots brieven de moeite waard

zijn, waarom zou men ze dan niet openbaar maken?’

Elsschot zelf reageerde ook voor hem typerend, want zeer bondig. Hij zond dit telegram:

‘Het is mij onverschillig wat gij met mijn brieven doet.’

Ik mocht dus uit de collectie putten.

Ofschoon, zoals ik al opmerkte, Elsschot geen man was die zijn brieven opstelde met gedachten aan de drukpers in zijn achterhoofd, verloochende de grote schrijver zich toch niet. Ik pluk, ten bewijze, een paar zinnestjes, die geen enkele onderlinge samenhang hebben:

‘Aan de kritiek van Van Vriesland bemerkt men dadelijk dat de Nieuwe Rotterdamsche Courant per regel betaalt, vind je niet?’

Over tweede kerstdag:

‘Voor mij is het ook een moeilijke dag. Lekkere kachel. Restanten van de vorige dag. Een gezellige sfeer waar ik me moeilijk aan onttrekken kan, zonder iets te breken. Ik zal niettemin mijn best doen en als het enigszins mogelijk is dan zal ik komen.’

Over Greshoffs werk:

‘Waarom zou je niet proberen een roman te schrijven? Als je hem af krijgt dan weet ik zeker dat hij goed zal zijn. Maar geen stukken publiceren voor het af is en vooral niet vooruit bekend maken dat je een roman op 't getouw hebt, want je weet nooit vooruit of je er onderweg niet genoeg van krijgt.’

Over Menno ter Braak:

‘Van die sympathieke Ter Braak heb ik weer een paar

brieven ontvangen. Ik ga er telkens mede naar onze stadsarchivaris, die alle handschriften ontcijferen kan.'

Over 'Forum':

'Wie is Freud, waar in 'Forum' zo dikwijls over gesproken wordt?'

Over Greshoffs redacteurschap van 'Het Hollands Weekblad':

'Tracht tenminste één van je ledematen buiten zijn muil te houden om er mee te kunnen schrijven.'

Over Greshoffs plan naar Zuid-Afrika te gaan:

'Doe het niet Jan, want je loopt van de klaver naar de biezen.'

Over de politiek:

'Behoorde men die Mussolini niet in te strijken met honing en dan boven een mierennest te binden?'

De correspondentie met Greshoff bevat, behalve deze kruidige zinnestjes, ook veel interessant materiaal over het werk.

Over *Het been*:

'Je opporren heeft uitgewerkt dat ik begonnen ben. 't Gaat langzaam want 't is iets dat héél goed of helemaal niet moet zijn, maar het gaat... Ik moet de stijl aan die van *Lijmen* trachten aan te passen, maar ik was toen bijna 20 jaar jonger. Ik zou een paar exemplaren van een of ander rechtskundig Noord-Nederlands tijdschrift willen bezitten en een afschrift van een Noord-Nederlands deurwaarders exploit.'

Een andere zin:

'Na *Lijmen* had ik het schrijven opgegeven.'

Maar het ‘opperren’ door Greshoff en Ter Braak bleek al in 1933 vruchtbaar:

‘Ik heb een nieuw boek geschreven en wel in de recordtijd van veertien dagen. Dit boek is aan u te danken. Want toen u, bij Delen, *Lijmen* hebt opengeslagen, hoorde ik u zeggen: “1923 - dat is tien jaar.” En dat heeft mij gegriefd en goed gedaan. Enfin - ik voel mij verlicht. Het ei is gelegd. Het boek heet *Kaas*.’

Over de inhoud schreef hij later:

‘Ik heb hierin trachten te leggen de sentimenten en de gedachtengang van een gevoelsmens in contact met de werkelijkheid (is: met kaas). De transactie in *Kaas* is slechts een gelegenheid om mijzelf ledig te pompen. Het dramatische van de dingen zit immers niet in wat er gebeurt, maar in de indruk die het gebeurde op de toeschouwer maakt. Is het slachten van een os een tragedie voor een slager? Ik geloof het niet, anders bleef die man geen slager. En kan het vertrappen van een insect geen tragedie worden? Zeker. Het is des te tragischer naar gelang hij die het doet, van zijn eigen daad sterker gruwet. Het wordt tragischer als je bijvoorbeeld een insect eerst een hele tijd niet dood trapt, vooruit wetend dat je het tenslotte toch doen zult, als je bijvoorbeeld wacht tot je vrouw jarig is en je weet vooruit dat die geen insect kan zien doodtrappen. Kortom, de tragedie zit in ons zelf en voor de meeste mensen zijn dingen die wij tragisch opvatten alledaags. Het komt er voor een schrijver slechts op aan zijn persoonlijk tragisch gevoel (om het even waar het om gaat) zo in

woorden te brengen dat het kan overgaan in de ziel van derden, althans van derden die er bevattelijk voor zijn. Hecht dus niet te veel aan de handelstransactie in *Kaas*, want ik kies die niet voor de aardigheid, niet om origineel te doen, maar voor mijn gemak, omdat ik dan op familiaar terrein ben waar ik immers minder moet zoeken dan elders.'

Uit dankbaarheid schreef Elsschot een aan Greshoff gewijd vers, bij wijze van opdracht in *Kaas*. Het vers werd echter door Ter Braak afgewezen bij de tijdschriftpublicatie van *Kaas*. In een brief schreef Elsschot er over:

'Spijtig genoeg viel het gedicht niet erg in de smaak van Ter Braak. Hij schreef mij dat gij anders waart; niet hijgend en hees en ook niet zo nachtelijk. Bovendien vond hij het gedicht nogal 'faciel'. Ik heb hem geantwoord dat hij er zich verder het hoofd maar niet over breken moest. Onder ons gezegd, vind ik het gedicht als gedicht niet slecht. 't Is niet zo sterk als Vondels gedicht op Oldebarnevelt, maar jij bent ook niet gehalsrecht.'

Met Ter Braak heeft hij wel vaker van mening verschild.

Als *Tsjip* gereed is vindt Ter Braak het 'geen vooruitgang na *Kaas*, een repliek van je vorige werk, geen vernieuwing.' Hij verwacht nu eens 'andere stof, geen grootse of collectieve massastof, maar meer ruimte, meer horizon dan alleen een familiehistorie.'

Op deze benadering reageert Elsschot in een brief aan Greshoff zo:

‘Menno verwacht diepzinnigheid, filosofie. Maar als ik daar niets voor voel kan ik die niet geven. Ik kan alleen schrijven over dingen waar ik iets voor voel en over dingen die ik volkomen beheers. Daar ik absoluut geen fantasie bezit moet ik het zoeken in de intensiteit en dat heb ik in *Tsjip* geprobeerd. Of iets een eenvoudige familiehistorie is of een bezoek aan de hel maakt op mij niet de minste indruk. Ik hecht alleen belang aan de kracht, aan de hevigheid waarmee een beeld opgeroepen wordt, niet aan het beeld zelf. En voor mij is niet ‘La guerre des mondes’ het mooiste boek van Wells, maar wel de geschiedenis van de heer Hoopdriver die zijn vakantie doorbrengt op de fiets. Daar gebeurt niet veel meer in dan in *Tsjip*. En ik verdom het verder te willen springen dan mijn stok lang is.’

Hij had het manuscript van *Tsjip* aan enige literaire vrienden ter beoordeling gezonden. Walschap hield het een maand in huis, maar zond het toen onverrichterzake terug. Elsschot schrijft:

‘Hij had het eerste hoofdstuk gelezen en zich toen van het pak ontlast. Maar zijn vrouwtje had doorgebeten.’

Hij meent trouwens dat het typisch een boek voor vrouwen is en ziet daarin de reden dat de meeste critici zo gunstig reageerden:

‘Zij worden, geloof ik, door hun vrouwen verplicht *Tsjip* de absolutie te geven.’

Het boek bevatte overigens een passage waaraan hij twijfelde, namelijk:

‘Kwam onze beminde vorst Leopold II terug, wat zou-

den we met hem aanvangen?’ Elsschot vreest dat hij door dit zinnetje in België ‘definitief in ongenade vallen zal’ en vraagt raad aan Greshoff, doch op deze ironische wijze:

‘Zou die overweging er bij verliezen indien ik Leopold verving door Willem de Zwijger, die verder achter ons ligt? Maar dan krijg ik Holland tegen en dat zou jammer zijn. Ik zou ook Karel de Grote kunnen nemen die, schijnt het, zeer geliefd was.’

De passage bleef ongewijzigd, net als een andere, die grotere problemen opwierp. Omdat de jonge Pool in *Tsjip* hoogst katholiek is en er dus ook in de kerk getrouwd zal moeten worden licht vader Elsschot zijn dochter inderhaast religieus voor. Hij vertelt haar dat God de heilige geest zond, die Maria bevruchtte. Er staat:

‘Ze vraagt of zoiets mogelijk is en spreekt van Leda en de zwaan. Maar ik doe haar opmerken dat het die zwaan ernst was, terwijl hier een geestelijke bevruchting leven verwekt heeft.’

Tsjip zou in ‘Forum’ worden gepubliceerd. De katholieke Vlaamse redacteurs van het tijdschrift maakten op religieuze gronden, bezwaar tegen deze zin die ze geschrapt wilden zien. Maar dat gebeurde niet. In de correspondentie die erover ontstond merkte Elsschot op:

‘Het hele hoofdstuk is waarachtig zuivere katholieke propaganda - is het waar of niet? Ik ben zo scrupuleus geweest die scène eerst nog aan een pastoor voor te lezen en die vond 'm perfect.’

Overigens meldt hij in een andere brief aan Greshoff dat ‘de hele scène van het kerkelijk huwelijk en ook hoofdstuk XV’ aanvankelijk in het manuscript niet voorkwamen. ‘Beide hoofdstukken werden op verzoek van mijn dochter (Adèle) bijgeschreven.’

En later:

‘Van Adèle zelf ontving ik een enthousiaste, diep gevoelde brief over *Tsjip*, die mijn vrouw echter weggegooid heeft. Jammer. Zij begrijpt het boek uitstekend. Toen ik bij het slot kwam - schreef zij - was het mij alsof ik, na uren lang naar een oorverdovende opera van Wagner geluisterd te hebben, plotseling ‘An den Frühling’ van Grieg te horen kreeg. Zij zoekt hare vergelijkingen meestal in de muziek, zoals een matroos ze aan dek zoekt maar 't is aardig uitgedrukt.’

Zelden of nooit gewaagt Elsschot in zijn correspondentie van zijn dagelijkse arbeid: de commerciële publiciteit. In alle brieven heb ik slechts twee keer een toespeling gevonden. Ten eerste:

‘Ik meen in alle oprechtheid, dat jij, als chef van de reclameafdeling van een wereldzaak, ontzaggelijk veel zoudt presteren.’

In een andere brief vraagt hij advies over een plan waarbij hij als reclameman is betrokken. Hij wil namelijk het schip ‘Flandria II’ met een Belgische expositie aan boord door Nederland laten varen. Ik citeer:

‘Aan boord een flinke voorraad port of champagne. De grote massa krijgt geen drank, alleen de notabelen en de pers. Op die manier krijgt men gratis verslagen

in de Nederlandse bladen, dus reclame die anders veel geld zou kosten.’

Even lijkt het of deze brief aan Greshoff niet door Elsschot, maar door de heer Boorman zelf geschreven is.

Elsschot en Boorman

Willem Elsschot was geen man met wie je, als vreemde, gemakkelijk contact kreeg. Schrijvers behoren, als ze goed zijn, over het algemeen niet tot de vlotte jongens en bij hem versperde bovendien de ingeschapen reserve de weg. Anderzijds is het altijd moeilijk tot een harmonische menselijke omgang te komen met een kunstenaar die je erg bewondert, omdat je dan de hinderlijke neiging hebt, elk woord dat hij spreekt als orakeltaal te beschouwen.

Toch hebben we wel gesprekken gevoerd over zijn boeken. Het was niet makkelijk, hem daartoe te brengen. Een auteur die zelf zijn werk analyseert vergeleek hij met ‘een dokter, die zijn eigen buik onderzoekt.’ Maar toen ik hem vroeg, mij nu eens precies te vertellen waar in *Lijmen* de waarheid ophoudt en de fantasie begint, ging hij er wel op in. Boorman en mevrouw Lauwereyssen hebben bestaan en het Wereldtijdschrift is ook uit Elsschots (zaken)leven gegrepen. Maar hij heeft zijn dolle avonturen met de ‘advertentiefuik’ geretoucheerd en tot een verhaal gerangschikt.

‘De grote transactie van honderdduizend exemplaren sloot Boorman niet af - dat deed ik,’ zegt hij. ‘Maar niet bij mevrouw Lauwereyssen, doch bij een moeder-overste, die een groot aantal internaten beheerde. Ik schreef een studie over haar arbeid en kwam die voorlezen. Toen ik gereed was viel er een korte stilte. Het vrouwtje bleek tot tranen bewogen en bestelde er meteen honderdduizend. Dat was geweldig; meer dan tienduizend hadden we er nooit geplaatst. Later kreeg ze spijt en

zond advocaten, die door ons werden afgehandeld zoals in het boek staat. Daarna werd prompt betaald. Een moeder-overste komt natuurlijk niet voor het gerecht. Mevrouw Lauwereyssen brachten we veel minder exemplaren toe en het innen van de termijnen, die zij schuldig was, heb ik niet volgehouden. Dat was moreel toch te moeilijk.'

Voor Boorman, de duivelse directeur van het Wereldtijdschrift, die de zachte Laarmans opleidt in de grootse zwendel met bedrukt papier, heeft, naar de oudste zoon van de schrijver mij later in Antwerpen vertelde, een merkwaardige man model gestaan die Jules Valenpint heette. Als men over deze figuur hoort vertellen door iemand die hem goed heeft gekend, wordt de werkmethode die Elsschot als schrijver toepaste aanmerkelijk duidelijker... 'Ik heb niet de geringste fantasie,' zei hij eens tegen mij. Hij bedoelde daarmee: 'Ik ben geen verzinner van verhalen. Ik kan alleen schrijven, wat ik gezien heb.' Maar wie daaruit zou afleiden dat hij in zijn boeken de beleefde werkelijkheid 'versloeg' heeft het mis. Hij kneedde, hergroepeerde en ensceneerde de feiten, tot een nieuwe werkelijkheid was ontstaan die de lezer - immers nooit gebaat bij het feit dat iets 'waar gebeurd' is - kon aanvaarden.

Valenpint stond model voor Boorman, maar uit alle verhalen die ik in Antwerpen heb gehoord blijkt dat Elsschot als auteur alleen van hem genomen heeft, wat hij gebruiken kon. Hij was een jeugdvriend van de schrijver, een ongebonden, niet te intimideren man, die

als kind met kranten had gevent en, omdat hij zo goed op zijn handen lopen kon, een jaar lang met een circus meereisde. Een hard jaar, maar toch was de directeur, die zelf opvallende acrobatische gaven had, geen man zonder gevoel. Toen Valenpint eens - een jochie nog - aan de hand van deze Hercules door Dusseldorp liep, passeerde het tweetal een kledingwinkel. In de etalage stond een pop, die een mooi matrozenpakje droeg. De man liep onbewogen door, maar voelde, aan zijn hand, dat het kind de pas wat inhiel. Toen hij omkeek zag hij, in de etalage, de oorzaak. Zwijgend ging hij met de kleine Boorman de winkel binnen en plaatste zijn bestelling. De bediende wilde zo'n matrozenpak uit een doos halen, maar de circusdirecteur zei, met een wijzende vinger: 'Nee, dát pak.'

En hij wachtte tot de pop uit de etalage was gehaald en ontkleed.

Ik bedoel - dan moet men toch wel gevoel hebben voor een kind.

Toen Elsschot in Parijs als duvelstoejager van een corrupte Argentijn de ervaringen opdeed die hij in *Villa des Roses* beschrijven zou, trachtte Valenpint in België aan de kost te komen. Hij was vaak in Elsschots klassiek geworden pension op bezoek geweest en had er Louise, het kamermeisje, dat in de roman zo'n belangrijke rol speelt, goed gekend. Op een dag kreeg hij een brief uit Parijs. Elsschot was zijn baantje bij de Argentijnse zwendelaar moe en schreef: 'Als je kans ziet in drie maanden wat Spaans op te pikken, kun je me hier opvolgen.'

Dat gebeurde. Later keerde Valenpint in België terug en begon met een vriend in Brussel het roemruchte Wereldtijdschrift. Elsschot werd in het zaakje opgenomen, aanvankelijk alleen om de ‘studies’ te schrijven. Maar al gauw bleek zijn enorme kracht als verkoper.

Ik vertel dit omdat men uit deze feiten kan afleiden, hoe de werkelijkheid werd gekneed. Valenpint en De Ridder waren niet de antipoden, die *Lijmen* ons leert kennen. Zij vloeiden in elkaar over. De nep-entourage van het bureau waarin het Wereldtijdschrift gevestigd was ontleende Elsschot aan zijn Parijse tijd, toen de Argentijn een vergelijkbare façade opbouwde om van vele grote firma's een verblijfsvergoeding te kunnen innen. In waarheid was het bureau van het blad, aan de Quai des Charbonnages bij het Noordstation in Brussel, een schamel vertrek. Maar - en nu komen er weer feiten om de hoek - toen de moederoverste, die in haar drift aan Elsschot honderdduizend exemplaren had besteld, tot bezinning kwam zond zij, zoals in *Lijmen* staat, inderdaad een advocaat. In dat boek wordt de man koeltjes door Boorman afgehandeld. Maar in werkelijkheid ging het zo: Elsschot en zijn collega zaten aan een tafel ‘studies’ te schrijven en Valenpint Boorman, die zijn acrobatisch verleden nooit helemaal vergat, was met ontbloot bovenlijf bezig halteroefeningen te doen, toen de advocaat, een zeer dure, deftige, binnentrad. De atleet legde de halters neer, ging op hem af en sprak: ‘Un, deux, trois...’ Bij trois was de man al verdwenen. En er werd betaald!

Opstellen

Op een dag werd ik opgebeld door een kordaat klinkende mevrouw. Ze vroeg of ik voor haar op de middelbare school zittende zoon, die niet zo vlot is met de pen - meer een wiskunde-kind - een opstel wilde schrijven. Ik heb 'nee' gezegd. Onaardig, natuurlijk, maar ze belde op een uiterst ongelukkig moment, want ik had net een belangwekkend verhaal gehoord van Walter de Ridder, dat zonneklaar bewees hoe voorzichtig je met dit soort dingen moet zijn.

Hij is de in Antwerpen wonende zoon van Willem Elsschot. Gedurende de eerste wereldoorlog zat hij op de middelbare school. Op een dag kreeg zijn klas van de leraar Nederlands, opdracht een 'vrij opstel' te maken. Hij koos het onderwerp 'Familiépension' en schreef dertien pagina's woordelijk over uit *Villa des Roses*, het meesterwerk van zijn vader, dat in 1910 verschenen was en, vooral in België, geheel onopgemerkt bleef. De leraar had *Villa des Roses* niet gelezen, anders zou hij het bedrog hebben gesignaleerd. Hij gaf Walters 'Familiépension' het cijfer vijf. De tien ging naar een Brosens genaamde jongen die altijd in alle vakken de beste was. Zijn opstel werd in de klas voorgelezen. Ik heb het niet gehoord. Toch waag ik het te zeggen, dat het onmogelijk tweemaal zo goed geweest kan zijn, als dertien bladzijden uit *Villa des Roses*, anders stonden de verzamelde werken van de heer Brosens nu stukgelezen in mijn boekenkast.

Het dus tot voorzichtigheid manende verhaal gaat nog verder. Toen Willem Elsschot al oud was en zijn for-

midabel oeuvre met 'Het dwaallicht' had afgesloten ('Schrijven interesseert me niet meer,' zei hij toen eens tegen mij) kwam een zijner kleinzonen, die óók de middelbare school bezocht, bij hem, met een verzoek. Hij moest een opstel maken over de winter. Maar... En of opa het even wilde doen.

En opa dééd het. Waarschijnlijk met tegenzin, want Elsschot was iemand, die 'bij vlagen' schreef en, na een literaire bevalling, lange tijd geen pen meer wilde aanraken. Een fotokopie van het voor zijn kleinzoon vervaardigde opstel ligt voor me. 'De winter'. Het is kort, bondig, en stellig niet op Elsschots niveau.

Maar toch gaat het me wat ver, dat de jongen er het cijfer één voor kreeg, met als motivering: 'Taal hopeloos verouderd. Onwaardig voor een leerling van de derde wetenschappelijke.'

Toch gaf de knaap, na deze bittere ervaring, de strijd niet op. Hij scoorde, een tijd later, een vijfje, met een opstel over de achtergronden van Elsschots roman *Kaas*, dat hij óók door opa had laten schrijven.

Hier is het:

'Elsschot heeft die kaashistorie persoonlijk niet meegemaakt. Hij heeft nooit getracht kaas aan de man te brengen, maar wel zijn leven lang in publiciteit gedaan. En om zijn wrok, zijn bittere haat tegenover die publiciteit uit te drukken, heeft hij kaas genomen. Elsschot vond het begrip publiciteit te abstract om over te schrijven. Maar kaas, die in de vorm van ons allen bekende bollen die men grijpen kan, die stinken en tégenstinken

is tenminste concreet. Die zou zijn walg voor de handel in het algemeen oneindig veel aanschouwelijker maken, dan hij dat ooit met het begrip reclame had kunnen doen. Men kan zich bezwaarlijk een film over publiciteit voorstellen, maar wel een film met duizenden rode Edammer kazen, met een pyramide van kaasbollen die u, van in het begin, het voorgevoel geeft dat zij zal instorten en Laarmans verpletteren. Waar hij als inleiding de personages opsomt, die slechts een bijkomstige rol spelen, dan doet hij dat bij wijze van contrast, met de geweldige Kaasmacht, die hij ons doet aanvoelen, door een eskadron van zelfstandige naamwoorden, die allen uit kaas gevormd zijn. Deze inleidende bladzij kan door de lezer slechts begrepen worden, nadat hij het boek tot de laatste zin gelezen heeft, dan pas kan hij aanvoelen dat de moeder, de vrouw, de broeder, als het ware slechts schimmen zijn en dat alleen het Kaasmonster over zijn lot beschikt heeft. Het heeft hem verpletterd tot hij in een wanhopige poging tot opstandigheid erin geslaagd is, zich te bevrijden van die Kaastyranie en zichzelf terug te vinden.'

Aldus Willem Elsschot, via zijn kleinzoon.

De laatste ontmoeting

Willem Elsschot overleed - achtenzeventig jaar oud - op dinsdag 31 mei 1960 te Antwerpen.

Ik had hem de zondagmiddag tevoren nog gesproken. Want in de laatste jaren ging ik, telkens als ik in België kwam, even naar hem toe.

Wie hem persoonlijk heeft gekend weet dat vlak achter zijn gereserveerde ironie een enorme emotionaliteit woedde en een sentiment dat hem tot tranen toe bewegen kon wanneer hij zoals ik bij onze eerste ontmoeting al bemerkte - zijn eigen werk voorlas. Deze elementen vindt men in zijn stijl terug. Hij bedwingt zich vrijwel voortdurend, maar zijn statig sarcasme is in wezen geladen met een onnoemelijke agressiviteit die er, in een enkel scheldvers, wel eens uitgekomen is maar die gewoonlijk bij het schrijven net zo keun in de gaten werd gehouden als dat sentiment. Niet ten onrechte bestaat in zijn meesterwerk *Villa des Roses* het vijfde hoofdstuk, dat Louise beschrijft, uit welgeteld tweeënvijftig voorzichtige woorden. Hier moest zonder voorbehoud worden bemind. De gefrustreerde romanticus met zijn eeuwig kwellende behoefte aan perfectie, zou wel gewild hebben. Maar de waakzame schrijver van het geserreerde woord waagde zich niet op deze zomerwei vol landmijnen. De bitterheid, die hem steeds weer terugriep tot de verheven slavernij van zijn genadeloze waarheidsliefde, was de essentie van zijn schrijverschap. Wie *Tsjip* leest weet waar hij even uit die ijzeren greep ontvluchtte om zich te bezondigen aan een overgave die men hem meer gunde als mens dan als lezer.

Want juist in het despotisch bewind dat Elsschot voerde over zijn gevoel, lag zijn geweldige kracht. Meer ontspanning dan de grimmige lach, ook ten aanzien van dingen die hem het meest dierbaar waren, heeft hij zichzelf als kunstenaar nooit gegund. Hij schreef met vaste hand en van alles wat in hem woelde mocht alleen het toonbare door het tourniquet. Het wild gedrang daarachter heeft, geloof ik, aan zijn stijl de vaak verbluffende geladenheid gegeven die, op zijn beste bladzijden, elke volzin de beeldende kracht schenkt van voldragen poëzie.

Veel grote schrijvers worden tijdens hun leven verguisd. Naar menselijke berekening komt hun roem te laat. Maar *hij* heeft ten volle beleefd, dat hij zijn hoge plaats kreeg. Toen hij zijn eerste boeken schreef, had hij de literaire mode van zijn tijd tegen. Maar de Forum-generatie zag de waarde van zijn met een melancholieke glimlach geschreven proza. Toen bij gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag, zijn verzameld werk in een dundruk-editie verscheen, was zijn faam reeds buiten de betrekkelijk kleine vrijmetselarij der verstokte Elsschottianen getreden en doorgedrongen tot een groter lezerspubliek, dat hem geestdriftig inhaalde. Het boek beleefde druk op druk en dat moet hem, in de laatste jaren van zijn leven, plezier hebben gedaan.

Ik heb, wat dat betreft, een sterke herinnering bewaard aan de avond in Rotterdam toen hij, na de pauze had voorgelezen en het publiek in de volle zaal van de Bijenkorf hem een minutenlange ovatie bracht.

Nog zie ik hem op dat toneel staan. Hij boog niet voor het applaus, maar liet het als een storm op zich afkomen. En toen het maar áánhield, gleed er een wat verbaasd, maar toch verheugd lachje over zijn sceptisch gezicht, dat hem verjongde. Zoals hij daar een beetje weerbarstig, wijdbeens op die geestdriftige schare stond neer te kijken, leek hij plotseling op een foto uit zijn studententijd waar hij, met een vreemde pet op en een pint in de hand, naast een woeste makker tegen een hekje leunt.

‘Zo'n avond heeft mijn stad Antwerpen mij nooit gegeven,’ zei hij na afloop, bitter en voldaan tegelijk.

Toen ik die zondagmiddag voor zijn dood bij hem aanbelde, deed hij zelf open.

Ik had mijn komst niet aangekondigd en een beetje onthutst stond hij, in de donkere hal, tegenover me.

‘Ik kan u niet onderhouden,’ zei hij. ‘Ik moet naar bed om te gaan rusten. Want ik kom net uit het ziekenhuis, waar ik een operatie heb ondergaan.’

‘Ik kom alleen maar even gedag zeggen,’ antwoordde ik.

Hij zag er doodmoe uit.

Maar toen hij mijn hand schudde, ten afscheid, bleek zijn spot toch ongebroken want met een ironisch lachje zei hij tegen me: ‘Wel, zeg maar tegen de vrienden, dat ik honderd word. Dat schijnt wel onmogelijk, maar eh - geef ze moed, he.’

Dit waren de laatste woorden die ik hem hoorde zeggen. Maar twee dagen nadat de kranten zijn overlijden

hadden gemeld, bracht de post mij nog een brief van hem, die hij op 30 mei geschreven had.

‘Waarde vriend. Ik ontving zondag omstreeks drie uur het bezoek van een vriendelijke Hollander, die van een reis naar België profiteerde om mij een bezoek te brengen en naar de staat van mijn gezondheid te informeren. Ik was daags tevoren uit het gasthuis ontslagen waar ik mij had moeten onderwerpen aan een operatie en stond juist gereed om een paar uurtjes te gaan maffen. Het is dus aanvaardbaar dat ik niet in goede conditie was om een conventionele conversatie te beginnen, versuft als ik daar stond. Mijn bezoeker, die een man van de wereld bleek te zijn, had spoedig gemerkt waar ik aan toe was en nam afscheid na een paar aanmoedigende woorden. En ik naar bed. Toen ik wakker werd stond mijn Hollander mij op te wachten, niet in levenden lijve maar minstens even duidelijk. Hij keek mij aan met een innemende glimlach, als nodigde hij mij uit iets te zeggen. Verlamd staarde ik hem aan, terwijl een zachte stem uit mijn onderbewustzijn hardnekkig fluisterde: ‘Maar het is een vriend, een vriend...’ En opeens wist ik het. Carmiggelt. En ik stak hem in vervoering mijn beide handen toe, maar hij was er niet meer. Mijn eerste werk, toen ik beneden kwam, was mijn vrouw te roepen om haar te vertellen dat die vriendelijke, innemende bezoeker van een paar uren terug niemand anders was dan Carmiggelt. Er volgde stilte, want ons beider verslagenheid was groot. Waarde vriend, ik had je niet herkend.

Is het niet om mijn haren uit te trekken? Maar zand erover. Ik hoop maar dat ik spoedig een kans krijg om dat royaal goed te maken. Als het gasthuis mij nu tenminste een tijd met vrede laat.'

De nalatenschap

In Antwerpen waren we een paar dagen bij Walter de Ridder en zijn Jeanne. Zijn Jeanne is verreweg de charmantste gastvrouw van West-Europa - een beperking die ik mij zelf alleen opleg, omdat ik Oost-Europa zo slecht ken. En Walter, Willem Elsschots oudste zoon, is een volkomen in deze mollige stad thuishorende raconteur, met de aangenaamste levensgewoonten. Misschien zou Sacha Guitry, in zijn beste tijd, hem hebben kunnen spelen, maar dan toch niet zó goed. In zijn, wat de sfeer betreft, erg op het ouderlijk huis in de Lemméstraat lijkende woning, waarvan de wanden schuil gaan achter mooie schilderijen, waaronder een eventuele Renoir en een stellige Vaes, hebben wij, aan een onder gastvrijheid schier dóórbuigende tafel, veel gepraat en veel gelachen in een onbekommerde atmosfeer, die hoort bij deze stad. Want wie een Antwerpenaar op straat staande houdt en vraagt: 'Calvijn?' krijgt nooit ten antwoord: 'Ja, die ken ik.' En dat is een machtig voordeel.

Walter de Ridder weet vele kostelijke verhalen te vertellen over zijn vader. Nu kan men een mens en stellig een gecompliceerde mens, die een kunstenaar nu eenmaal is, nooit opbouwen uit de anekdoten die over hem de ronde doen. Maar verhelderend zijn ze toch wel.

Aan wat Greshoff in een vers 'der Vlamen heil'ge taalstrijd' noemde nam Willem Elsschot zijn leven lang deel. Hij zat eens met Walter in een Belgische trein en las in 'Le Journal'. De conducteur kwam, keek naar de krant, en vroeg hem in het Frans om zijn kaartje.

Elsschot verroerde zich niet. De conducteur herhaalde het zinnetje wat luider. Elsschot keek uit 'Le Journal' op en zei:

'Ik kan u niet verstaan.'

Bekend is dat hij in zijn levensstijl niets weg had van de letterkundige, die schrijverscongressen bezoekt en over literatuur correspondeert met vakgenoten. Ook de torenhoge bibliotheek die bij dit type past, ontbrak in zijn huis. Hij bezat slechts twee boeken - de bijbel en een dundrukeditie van Shakespeare. Ook zijn eigen werken zou men in de Lemméstraat vergeefs zoeken. Walter had ze en leverde ze op, als zijn vader er eens ergens uit voorlezen moest. De boeken die Elsschot las gingen, als hij ze uit had, ook naar zijn zoon. Ik vond in diens bibliotheek een bundel van mij zelf, die ik Elsschot eens had gegeven om zijn oordeel te vernemen. Inderdaad schreef hij me er een brief over die mij, door de citaten uit ver uiteenliggende bladzijden, de overtuiging schonk dat hij het wel degelijk gelezen had.

Het boek bij Walter de Ridder terug te zien, was een treffende ervaring. Op de vier witte bladzijden aan het slot had Elsschot namelijk een lange lijst woorden opgeschreven, die hem bij het lezen hadden gefraspeerd, omdat hij ze niet kende. Ik citeer: 'Spijbelen. Koddebeier. Hufter. Tengels. Ginnegappen. Sjoelbakken. Jennen. Lik op stuk.' En zo voort - vier bladzijden lang.

Ik vermeld dit, aangezien men zich bij het praten met Walter de Ridder over zijn vader, bewust wordt van

het wonderlijke feit dat Elsschot, wiens kracht als schrijver toch lag in zijn verpletterend trefzeker gebruik van het Nederlands, zijn leven lang Antwerps heeft gesproken, een zeer beeldende taal, die echter wemelt van woorden die wij in het noorden niet kennen of anders gebruiken.

‘Ik heb altijd getracht zuiver Nederlands te schrijven, zei Elsschot jaren geleden eens tegen mij.

Wat mij toen, in de schaduw van zo'n oeuvre als een bijna komisch understatement in de oren klonk, heb ik nu, bij het doornemen van die lijst achter in mijn bundel, beter begrepen. Lezend, vroeg hij zich bij ieder woord dat hij niet kende af: ‘Wat betekent dat?’

Wat betekent ‘spijbelen’? In Antwerpen heet dat ‘fatsen’. Wat betekent ‘kottebeier’? In Antwerpen heet zo'n man een ‘garde-chasse’.

Deze, op een woord doodvallende taalkundige grondigheid stelde hem in staat te schrijven zoals hij schreef. Of beter: zoals hij alleen schrijven kon. Zijn eerste boek *Villa des Roses* schreef hij in Rotterdam, in samenwerking met zijn jeugdvriendin, mejuffrouw Van der Tak, aan wie het is opgedragen. Deze Rotterdamse kantoorbediende nam 's avonds de bladzijden die hij geschreven had met hem door en zei zo nu en dan: ‘Nee, dat zeggen we hier anders.’ En dan werd de zin gewijzigd. Ik noteer het omdat het zo geheimzinnig is, dat op deze wijze een meesterlijke roman tot stand kon komen, die de indruk maakt tot in elke komma rijpelijk te zijn overwogen.

In een van de gesprekken die ik met Elsschot over zijn werk had, bleek mij dat hij, vóór *Het dwaallicht*, zijn laatst gepubliceerde novelle, aan een nieuw boek begon dat hij echter niet voltooide. Het had de vorm van een brief aan Walter, net als *De leeuwentemmer*. Curieus is overigens dat het eerste hoofdstuk van *De leeuwentemmer* niet werd gebaseerd op een gesprek met zijn kleinzoon Tsjip. De brief is veel ouder en gaat over Walters jongste broer. Vele jaren later toen die broer al een volwassen man was en een familierëunie bezocht las Walter de brief, die hij bewaard had, voor de grap voor. Willem Elsschot zei:

‘Geef ‘m mij eens mee’ en verwerkte de beschrijving van het gesprek met het kind in *De leeuwentemmer*. Hij sloeg dus eigenlijk een generatie over.

Ook dat nooit voltooide boek had Elsschot - zo vertelde hij mij - geschreven in de vorm van een brief aan zijn zoon. Die bevindt zich, zo wil het verhaal, kort voor de tweede wereldoorlog in Zwitserland en wil naar België komen om zijn dienstplicht te vervullen. De vader schrijft hem dat hij vooral wegblijven moet. Laat ze maar vechten. Het gaat je niet aan. Het kost je alleen maar je huid.

‘t Is heel venijnig geschreven,’ zei Elsschot. ‘Maar ik heb het niet afgekregen.’

Om zijn venijnigheid te staven, haalt hij Celines *Reis naar het eind van de nacht* aan.

‘Hoe kwam die man in de oorlog? Hij liep met een pint op, achter de muziek aan. Zo gáát het immers?’

Via de pint kwamen wij op zijn stamcafé. Hij vertelde me waar het was en zei lyrisch over het bier, dat ze er schenken: ‘O man, als ik dáár aan ga...’ Ik vroeg hem wat hem verder nog in dat café aantrok en hij legde me uit dat het werd gefrequenteed door veel maatschappelijk uitgestoten mensen.

‘Er tegenover is een warenhuis en de bedienden komen er wel hun brood opeten. Dan krijgen ze een bord en een mes, zonder dat daarvoor iets berekend wordt.’

Ik heb het café na zijn dood, met Walter bezocht. Toen ik het nooit voltooide boek ter sprake bracht zei hij:

‘Het ligt in mijn brandkast. Gij moogt het lezen.’

Ik vond het een grote eer.

Het nagelaten werk bleek te bestaan uit een voltooid eerste hoofdstuk, van zowat zeventienhonderd woorden, en de aanhef van het tweede, tweehonderd vijftwintig woorden groot. Het is waarschijnlijk in 1939 geschreven en staat geheel op Elsschot's peil. Niet alleen zijn formidabele stijl, maar ook zijn karakteristieke problematiek vindt men erin terug. Het was, meen ik, Louis Paul Boon die eens schreef: ‘Hij bemint als een moeder en stelt vast als een deurwaarder.’ Ook in dit eerste hoofdstuk bekijkt hij de beredding van de mobilisatie met de koele reserve van de scepticus, die in alles zwendel onderkent, maar die weerloos wordt, als hij stuit op belangeloze eerlijkheid.

Hij schrijft: ‘Gisteren ontmoette ik in de stad je gewezen wapenbroeder Albert van Zundert, die mij op een

prachtmotor in uniform tegemoet tufte. Met slobkousen tot aan zijn knieën, stofbril en zware revolver zag hij er verduveld krijgshaftig uit, zodat hij mij makkelijk imponeerde.' Maar desgevraagd, blijkt de man zich van een ongevaarlijk baantje, ver van de loopgraven te hebben verzekerd. Wel beweert hij de vijand zo nodig op die motor tegemoet te zullen snellen. 'En toch dacht hij, geloof ik, aan de andere richting waarbij het luidruchtige ding nog meer diensten bewijzen kon.'

Maar tegenover deze linke jongen, die hij doorziet en die koren op de molen van de scepticus draagt, stelt Elsschot onmiddellijk een ander. Hij vervolgt: 'Ik heb ook bezoek gehad van je oude vriend Karel Butaye van Roesbrugge die wel degelijk aan onze oostergrens, in de buurt van Lanaken in een loopgraaf zit. Hij vond zijn verlof ditmaal te kort om van Lanaken naar zijn afgelegen uithoek in West-Vlaanderen te reizen en had eenvoudig besloten een dagje bij ons te komen doorbrengen om eens lekker in een bed te slapen en met mij een paar flessen wijn en enkele flinke borrels te verwerken. Karel is nergens attaché en had geen slobkousen aan, maar zag er uit als een soldaat die uit een koolmijn komt. Je verblijf in het buitenland was hem onbekend en hij deed of het hem vreselijk speet, dat je niet thuis was, maar niet zodra stond de kruik Bols op tafel, of alles was in orde. Ik heb de grootste moeite gehad, hem een bad te doen nemen, want als buitenjongen scheen hij dat niet gewoon te zijn en hij heeft er slechts in toegestemd om mij een genoeg te doen. Een paar sokken daarentegen

nam hij geestdriftig aan. Hij zou het ginder in zijn loopgraaf nogal kunnen stellen, want iemand als hij klaagt niet licht, was het niet dat hij voortdurend aan zijn duiven denkt, die volgens hem thuis door niemand verzorgd kunnen worden, zoals het hoort. Toen onze kruik half was, heeft hij bereidwillig voor mij zijn lijfstuk gezongen: “Gij zijt maar een meid die men vergeet. Speelbal voor 't moment van plezier“. Hij gelooft niet dat het oorlog wordt, maar verwacht iedere dag het heerlijk bevel: “Allen weer naar huis.” Ik heb de moed niet gehad hem in zijn geloof te schokken, maar heb toch even gevraagd wat hij doen zou, indien de Duitsers nu eens werkelijk over de grens zouden komen. “Schieten, godverdomme,“ verklaarde hij gedecideerd. En ik geloof dat hij het doen zou, want die doodbrave kerel is tevens een primitieve woesteling. Van ons landje sprak hij met dezelfde warmte als van zijn duivenhok.’

U ziet hoe innig Elsschot in wezen de tweede jongen, die een streep haalt door de ‘alles is zwendel’ theorie, is toegedaan. Maar hij pantsert zijn gevoelens onmiddellijk weer als hij gaat mediteren over de vraag, wat er gedaan moet worden als heel het volk pal staat. ‘Maar de anderen staan ook pal.’ schrijft hij. ‘De Duitsers niet het minst. Zo pal, dat ze eindelijk vanzelf aan de slag geraken, al was het maar om aan die stijve houding een eind te maken.’

Wat moet een zinnig mens in zo'n verwarrende situatie doen? Elsschot zegt: ‘Er zijn mensen die bereid zijn op bevel te sterven, zoals een hond op bevel in het water

springt en anderen die liever toekijken, mensen die werkelijk sneuvelen en anderen die de hand gaan drukken aan de nabestaanden.’

Alleen hij kon zo'n volzin schrijven, schoon en naakt als de waarheid.

Illustratief voor zijn vernietigende ironie is ten slotte deze passage: ‘Men moet natuurlijk niet toekijken met een vrolijk gezicht, dat spreekt vanzelf, maar met gefronste wenkbrauwen en een uitdrukking van verbeterheid, toekijken als een minister, als een die voortdurend denkt: “wacht maar, smeerlappen,” maar toch buiten het veld blijft dat door het geschut bestreken wordt. Tijdig meeroepen leve deze en weg met die, maar niet al te luid, want zelfs onder het toekijken is het raadzaam, de aandacht niet te trekken, anders gaat men denken dat je tot grote dingen in staat bent en ook dat kan gevaarlijk zijn. De wijze gaat liefst onopgemerkt voorbij.’